

DOI 10.31909/26168774.2020-(46)-13
УДК 94(477/7)

Наталя МОРОШАН*

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БЕССАРАБСЬКИХ ДВОРЯН ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Сучасний підхід до вивчення історії доброчинності передбачає перш за все розширення джерельної бази, з допомогою якої здійснюється дослідницька робота. У даній статті робиться спроба охарактеризувати джерельну базу, яка використовувалася при дослідженні історії благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. Документальну основу дослідження склало широке коло джерел як опублікованих, так і неопублікованих. В історичній літературі з питань дослідження доброчинності нобілітету Бессарабії особливістю джерельної бази залишається її обмеженість архівними матеріалами, що потребувало залучення значного обсягу практично всіх їх видів та вдосконалення аналітичного і синтетичного вивчення останніх. Їх класифікація здійснена на підставі застосування системно-структурного аналізу. Серед опублікованих матеріалів використано документи офіційного діловодства; статистичні і довідкові видання; періодична преса; мемуарна література (щоденники та спогади; епістолярні матеріали).

Ключові слова: дворянство, Бессарабія, благодійність, Східна війна, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна, мемуарна література.

Вивчення історії благодійності є одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Особливу актуальність дана тематика набуває при аналізі переломних моментів історії – періодів військових конфліктів. Саме в часи, коли змінюються орієнтири суспільства, гостро постає питання підтримки військовослужбовців та їх родин. Період середини ХІХ – початку ХХ ст. був відзначений низкою збройних зіткнень, які безпосередньо торкнулися південноукраїнських земель, що входили до складу Російської імперії. Представники майже всіх верств населення країни виявляли бажання допомагати воїнам та їх родинам. Особливо щедрими пожертвуваннями відрізнявся дворянський стан. Не залишилися осторонь цього процесу й представники нобілітету Бессарабії. Допомога, надана дворянами, була неоціненною з огляду врятованого людського життя.

Аналіз досліджень останніх років свідчить, що різні аспекти діяльності представників дворянських родів Бессарабії періоду ХІХ – ХХ ст. знайшли достатнє висвітлення у науковій літературі. Зокрема, вітчизняні історики в своїх роботах аналізують правові засади оформлення дворянства Бессарабії, особливості

---

* Морощан Н. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: nnvolkanova@gmail.com

його nobilitації та внутрішньої стратифікації (Л. Циганенко¹), добродійну, підприємницьку і торгово-фінансову діяльність (Н. Гончарова², М. Башли³). Однак, слід відзначити, що є певне коло питань, які сьогодні залишилися поза увагою науковців та потребують детального вивчення. Однак, слід зазначити, що є певне коло питань, які сьогодні залишилися поза увагою науковців і вимагають детального вивчення. Метою даної статті є характеристика основних груп джерел з історії благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст.

Джерельна база досліджуваного питання різноманітна за структурою, призначенням і походженням. Традиційно в історичних дослідженнях джерела поділяються на дві групи: опубліковані та неопубліковані. До першої групи відносимо архівні матеріали (звіти, огляди, відомості, протоколи).

Опубліковані джерела за видовою належністю можна поділити на чотири групи:

- 1) документи офіційного діловодства;
- 2) статистичні і довідкові видання;
- 3) періодична преса;
- 4) мемуарна література (щоденники та спогади; епістолярні матеріали).

Архівні матеріали складають основний масив джерел. Внаслідок цілеспрямованої архівної евристики джерела з історії благодійності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст., що відбувалися на південноукраїнських землях Російської імперії, вдалося виявити в 14 фондах 4 державних архівних установ України та Молдови. Це Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАУК), Державний архів Одеської області (ДАОО), Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУІА), Національний архів Республіки Молдова (НАРМ). Всього було проаналізовано 90 архівних справ.

У ЦДІАУК міститься інформація, яка має суттєве значення для наукового дослідження. Так, у фонді Києво-Михайлівського Золотоверхого чоловічого монастиря (ф. 169) зберігаються матеріали про військові події часів російсько-турецького конфлікту 1877-1878 рр., що надають можливість простежити ситуацію, на тлі якої відбувалась благодійна діяльність дворянської верстви⁴.

Фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів), окрім маніфестів про початок та закінчення Східної війни, містить дані про добродійність дворян в українських землях. Знайдена інформація дозволяє порівняти розміри та форми добродійних внесків nobilitів інших губерній імперії з пожертвами бессарабських аристократів. Окремо фіксуються факти щодо вартості укомплектування ратника державного ополчення, на формування якого під час Східної війни представники nobilitету Бессарабії активно передавали гроші. Підрахунок показав, що пожертвуваних бессарабськими дворянами коштів вистачало на забезпечення 4-х обозів та 1 725 ратників, що складало одну дружину державного ополчення.

¹ Циганенко Л.Ф. (2010). Дворянство Півдня України (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.): монографія. Ізмаїл: СМІЛ. 384 с.

² Гончарова Н.О. (2015). Добродійні ініціативи дворян у Бессарабській губернії. *Гуржійські історичні читання*. Вип. 10. С. 96-98.

³ Башли М.І. (2013). Російське дворянство в історії Бессарабії (70-ті рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.). Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Україна наукова» (24-26 грудня 2013 р.). К.: Меганом. С. 1-3.

⁴ Центральний державний історичний архів України, ф. 169, оп. 8, спр. 2777, арк. 7-11.

У фонді Київського округу шляхів сполучення (ф. 692) містяться матеріали, які свідчать про поширення підписки на збір коштів для облаштування шпиталів для поранених воїнів часів російсько-японської війни.

В фондах ДАОО зберігаються матеріали з історії Східної (Кримської) війни. Так, у фонді 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора) маються статистичні відомості про кількість дворян Бессарабії; перелік військ дислокованих на території регіону в 1855 р. (в укомплектуванні яких важливу роль відіграли місцеві дворяни, що добровільно забезпечували дружини обмундируванням). Зазначимо, що важливими є справи зі статистичними даними щодо жертв благодійників-дворян Бессарабії на потреби військового часу; про факти нагородження бессарабських аристократів відзнаками за благодійну допомогу⁵.

Справи канцелярії Одеського градоначальника (ф. 2) містять матеріали про державне ополчення часів Східної (Кримської) війни; пільги, які отримувало населення Бессарабії за допомогу армії. Зокрема, стало відомо, що бессарабським дворянам за благодійні внески надавалося право на вільне винокуріння та інші урядові привілеї.

Значний масив матеріалу щодо благодійної діяльності бессарабських аристократів під час російсько-японської війни зберігається в фондах КУІА. Так, у фонді 2 (Ізмаїльська міська управа) розміщено інформацію про опіку дітей військовослужбовців, загиблих у російсько-японській війні. У матеріалах фонду знайшла відображення участь дворян у матеріальному забезпеченні санітарних потягів, які під час військового конфлікту 1904-1905 рр. були однією з важливих форм допомоги військовослужбовцям. У січні 1905 р. в Санкт-Петербурзі було створено Порт-Артурський комітет, мета якого полягала у наданні допомоги героям-захисникам Порт-Артура, проте серед архівних справ знайдено інформацію, що в Ізмаїлі подібна організація не знайшла підтримки.

Фонд 47 (Акерманська повітова земська управа) містить статистичні відомості про чисельність дворян в повіті та розміри їх землеволодіння в 1905 р., що дає можливість проаналізувати співвідношення статків дворян з величиною благодійних внесків.

Матеріали про жертви бессарабського нобілітету сестрам милосердя під час російсько-японської війни зберігаються у фонді 770 (Акерманський повітовий предводитель дворянства). Цінним джерелом виступають формулярні списки бессарабських аристократів, які, окрім біографічних відомостей, містять інформацію про нагородження бессарабського нобілітету за благодійну діяльність під час війн. Окремо наведені форми та розміри добровільних внесків, за які дворяни отримували ордени та медалі⁶.

Чималий обсяг історичного фактажу про благодійну діяльність бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. представлено в НАРМ. Так, архівні справи фонду 2 (Канцелярія бессарабського обласного військового губернатора) містять матеріали про допомогу дворянською верствою армії під час Східної (Кримської) війни. В них акцентується увага на тому, що важливою статтею підтримки військ виступали жертви фуражем і провіантом. Засвідчено факти допомоги з боку ізмаїльських дворян: саме аристократи м. Ізмаїл

⁵ Державний архів Одеської області, оп. 194, спр. 244, арк. 6-9.

⁶ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. 770, оп. 1, спр. 13, арк. 6, 31.

одними з перших організували добродійний спектакль з метою збору грошей для військовослужбовців.

Архівні справи фонду 68 (Сорокська повітова земська управа) засвідчують, що для потреб армії передавалися не лише кошти, а й цінні папери. У матеріалах з фонду 72 (Кагульський неодмінний земський комітет) міститься інформація про благодійні внески аристократів Акерманського повіту.

Серед справ фонду 309 (Кишинівсько-Оргєєвський предводитель дворянства) розмушено інформацію про сприяння з боку бессарабських дворян у справі придбання суден для підтримки флоту⁷.

Значна частина архівних документів Фонду Бессарабського дворянського депутатського зібрання (ф. 88) представлена у вигляді ділового листування представників владних структур, бессарабського губернатора, а також губернського і повітових предводителів дворянства. На адресу губернської та дворянської адміністрації від уряду та благодійних товариств надходили клопотання, прохання і записки. Листи дають уявлення про напрями благодійної діяльності бессарабського нобілітету, форми відзнак з боку влади за надану допомогу. Так, найбільшою статтею пожертв бессарабського нобілітету були грошові внески, що надходили в різних формах на потреби військового часу. Це були фінанси, передані через підписні листи; зібрані на благодійних заходах або асигновані дворянами з власних прибутків. Гроші передавалися для державного ополчення, воїнів флоту, формування летючих загонів, утримання сиріт загиблих військовослужбовців, а починаючи з російсько-турецької війни 1877-1878 рр. – на потреби Червоного Хреста. Важливою складовою допомоги з боку аристократів виступали матеріальні пожертви, серед яких важливе місце займали постачання худоби, вина, тютюну. У фонді зберігаються справи, які засвідчують особисту участь бессарабських дворянок у ролі сестер милосердя в санітарних загонах дворянських потягів у війнах 1877-1878 та 1904-1905 рр. Формулярні списки фонду дають змогу проаналізувати прояви благодійності через документи окремих осіб.

Отже, архівні джерела з історії благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. містять різнопланову інформацію, а їх аналіз дає змогу стверджувати, що добродійність аристократів була важливим напрямом допомоги діючій армії, військовослужбовцям та населенню.

Вагому роль при дослідженні благодійності бессарабського нобілітету відіграють опубліковані джерела, зокрема законодавчі акти з Повного зібрання законів Російської імперії, що становлять одну з груп опублікованих джерел. Це офіційні розпорядження уряду щодо формування державного ополчення під час війн 1853-1856 та 1877-1878 рр.; подяки та відзнаки за надану допомогу населенню в періоди військових конфліктів; нагородні документи аристократів Бессарабії за благодійну діяльність⁸.

Офіційне діловодство другої половини 70-х рр. XIX ст. представлено виданням «Збірник матеріалів по російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. на Балканському півострові» (в 97-и випусках), у якому міститься фактичний матеріал, що дозволяє відтворити складну і багатогранну картину військового

⁷ КУІА, ф. 309, оп. 1, спр. 192, арк. 8.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (1857). № 30882: Высочайшая грамота всем сословиям Бессарабской области, 26 августа 1856 г. ПСЗ. II. Т. 31. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии. С. 804.

часу⁹. Окрім опису бойових дій, чисельності та дислокації військ у Бессарабській губернії, подано характеристику санітарно-медичного стану армії, її забезпечення продовольством і фуражем; наведені кількісні показники та розташування шпиталів у бессарабському регіоні.

Важливим джерелом для дослідження окресленого питання є збірники Бессарабського земства за 1877 р.¹⁰, в яких зібрано інформацію про кількість шпиталів у регіоні за часів російсько-турецької війни; діяльність Червоного Хреста в Бессарабії. В них окремо знаходимо приклади добровільної діяльності бессарабської аристократії.

Значну цінність серед актових документів представляють статuti благодійних організацій, зокрема товариства «Бессарабець», яке діяло під час російсько-японської війни¹¹. В ньому фіксується інформація про мету і завдання товариства, засоби їх реалізації, розподіл членів організації за внесками, шляхи отримання коштів, функціональні обов'язки правління та членів товариства, правила прийому нових членів, порядок закриття організації тощо.

Важливим документом є «Правила про забезпечення долі дітей осіб, які загинули під час війни з Японією». Представники нобілітету брали активну участь у опіці дітей, які залишилися без батьків під час російсько-японського конфлікту, зокрема, вказано, що в разі відсутності земських та міських установ, з метою піклування про сиріт, відкривалися повітові комітети під головуванням повітового предводителя дворянства.

До наступної групи джерел відносимо статистичні матеріали, представлені тематичними довідниками, статистичними виданнями. В них систематизовано кількісні характеристики благодійних товариств та різновиди й обсяги допомоги; проаналізовано стан розвитку регіону та його забезпечення¹². Окремо статистичні матеріали відтворюють розвиток регіону та його соціально-економічне положення. Зокрема, в «Першому загальному переписі населення Російської імперії» знаходимо відомості про чисельність спадкових і особистих дворян у Бессарабії.

Для дослідження благодійності дворян Бессарабії цінним джерелом є збірники, видані Відомством установ імператриці Марії, в яких докладно представлено інформацію про мережу чинних у державі на зламі століть добровільних організацій. У «Збірнику відомостей про благодійність в Росії» (1899 р.) також наводиться інформація про благодійні установи, їхній склад, капітал, прибутки, видатки в розрізі губерній та повітів.

Важливим джерелом для дослідження благодійності бессарабських аристократів є довідкові видання. Так, у 2014 та 2016 рр. з метою упорядкування та введення до наукового обігу архівної спадщини НАРМ, вийшли два томи документів «Соціально-політична та економічна еліта Бессарабії у ХІХ – початку ХХ ст.». Колективом авторів зібрано значну кількість інформації з історії бессарабського нобілітету. Особливу увагу заслуговують родовідні книги дворян,

⁹ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. (1900). Выпуск I. Отчет полевого штаба. Санкт-Петербург: Военная типография. 359 с.

¹⁰ Сборник Бессарабского земства, издаваемый губернской земскою управою за 1877 г. (1878). №3. Кишинев: Земская типография. 125 с.

¹¹ Устав благотворительного общества «Бессарабец». (1901). Кишинев: Типография газеты «Бессарабец». 28 с.

¹² Россия. Полное географическое описание нашего отечества. (1910). Настольная и дорожная книга. Ред. В.П. Семенов-Тянь-Шанский. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена. Т. 14: Новороссия и Крым. 983 с.

опубліковані мовою оригіналу; матеріали щодо розмірів земельної власності аристократів Бессарабської губернії на початку ХХ ст. тощо¹³.

Чималу групу джерел із зазначеної проблематики становлять матеріали періодичних видань, на шпальтах яких в місцевих єпархіальних, обласних (пізніше – губернських) відомостях регулярно подавалася інформація про дворян-благодійників; розміри пожертвувань та витрати на організацію добродійних компаній. Окрім цього, друкувалися протоколи засідань, ухвалені рішення і звіти благодійних товариств.

Одним з періодичних видань Бессарабії була газета «Бессарабські обласні відомості», яка виходила один раз на тиждень з липня 1854 р. російською мовою. Майже в кожному номері газети часів Східної (Кримської) війни було подано інформацію про благодійність місцевих дворян; публікувалися оголошення про проведення благодійних заходів (із зазначенням дати, місця проведення та вартості квитка). У випусках обов'язково друкувалися звіти про проведені заходи; наводилися суми зібраних коштів; прізвища дворян-благодійників; окремо надавалася інформація про призначення зібраних фінансів. Обов'язковою складовою кожного випуску були матеріали про офіційні подяки добродійцям від влади. Така інформація фактично виконувала для населення мотиваційну функцію та мала на меті залучити якомога більше осіб до добродійних справ.

У 1873 р., коли Бессарабська область отримала статус губернії, адміністративні зміни торкнулися назви офіційного видання – «Бессарабські губернські відомості», яке друкувалося вже тричі на тиждень. На період виходу цієї газети припав російсько-турецький конфлікт 1877-1878 рр. та російсько-японська війна. Саме це видання виступає цінним джерелом з питань добродійності бессарабських дворян у зазначений час. На сторінках газети неодноразово публікувалися витяги з протоколів засідань Товариства піклування про хворих і поранених воїнів та дамських комітетів, у роботі яких безпосередньо брали участь місцеві аристократи; систематично видавалися оголошення про заснування благодійних організацій, критичні замітки, повідомлення, аналітичні статті про їх діяльність; висвітлювалася фінансова звітність, що робило добродійність «прозорою»; з метою заохочення нових добродійців наводилися приклади ефективності благодійної допомоги.

Відомості про добродійність бессарабського нобілітету містяться і на сторінках журналу «Кишинівські єпархіальні відомості» (офіційний друкований орган бессарабського духівництва з 01.07.1867 р.)¹⁴. У виданні, складовими якого були – офіційна (церковні документи) та неофіційна (матеріали з питань історії, археології, етнографії) частини, висвітлювалися, в тому числі, й питання військових конфліктів: маніфести про оголошення війни і миру; інформацію про діяльність сестер милосердя Червоного Хреста тощо.

У часи російсько-японської війни щодня виходила газета «Бессарабець». Сторінки видання рясніли повідомленнями про різноманітні форми благодійної допомоги військовослужбовцям з боку бессарабських аристократів. З 1904 по 1919 рр. у Бессарабії друкувалася щоденна газета «Бессарабське життя»¹⁵, де в рубриці

¹³ Elita social-politică și economică a Basarabiei. (2014). Sec. XIX – începutul sec. XX: documente / coordonator Sergiu Bacalov. Volumul 1. Chișinău: Bons Offices. 353 p.

¹⁴ Кишиневские Епархиальные Ведомости. 1877. № 13. 1-15 июля.

¹⁵ Бессарабская жизнь. 1904. № 29. 2 декабря.

«Благодійність», розміщувалася інформація про добродійців і розміри їх пожертвувань.

Отже, детальне вивчення і аналіз періодичних видань свідчить про чисельні факти благодійності представників бессарабського нобілітету, а преса є неоціненим джерелом для вивчення приватних ініціатив під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст.

Відзначимо, що важливим джерелом з історії благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. є мемуарна література, матеріали якої дозволяють «побачити» війну в особах, а глибинну основу того, що відбувається, проаналізувати свідченням безпосередніх учасників подій.

Так, у щоденниках графа Д.О. Мілютіна – генерал-фельдмаршала часів Кримської війни – є коментарі щодо подій в країні, їх наслідків, що мали вплив на життя населення Бессарабської області. Докладно військовий конфлікт 1853-1856 рр. описано в спогадах А.В. Рачинського¹⁶ – ополченця з Південної Бессарабії, який ілюструє побут військовослужбовців, їх складне життя та матеріальне забезпечення.

У 1877-1878 рр. вперше в діючій російській армії почали працювати спеціальні військові кореспонденти, одним з яких був В.В. Крестовський. Він критично висвітлював ситуацію зі шпиталями в Бессарабії, рівнем забезпечення військ, наводив факти благодійної діяльності бессарабського дворянства тощо.

Не менш цікавими є спогади медичних працівників – лікарів і сестер милосердя. Наприклад, це мемуари військово-польового хірурга М.І. Пирогова¹⁷, який описує тяжке становище поранених під час Східної війни. Коментарі П.О. Глінського про роль і активну діяльність жінок під час російсько-турецької кампанії 1877-1878 рр. свідчать про високу оцінку допомоги, яку надавали сестри милосердя постраждалим військовослужбовцям. Окремо автор зосереджує увагу на фактах створення дамських комітетів та сутності їх діяльності.

Таким чином, джерельна база даної проблеми цілком репрезентативна, достовірна й різноманітна, що дає можливість детально вивчити історію благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. Джерела досліджуваного питання поділяються на дві групи: опубліковані та неопубліковані. До першої групи відносимо архівні матеріали (звіти, огляди, відомості, протоколи). Опубліковані джерела за видовою належністю можна поділити на чотири групи: документи офіційного діловодства; статистичні і довідкові видання; періодична преса; мемуарна література (щоденники та спогади; епістолярні матеріали).

¹⁶ Рачинский А.В. (1858). Походные письма ополченца из Южной Бессарабии 1855-1856 г. Москва: Тип. Александра Семена. 76 с.

¹⁷ Пирогов Н.И. Севастопольские письма Н.И. Пирогова. 1854-1855. (1907) / ред. и примеч. Ю.Г. Малиса. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева. 228 с.

Література:

- Башли М.І. (2013). Російське дворянство в історії Бессарабії (70-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.). Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Україна наукова» (24-26 грудня 2013 р.). К.: Меганом. С. 1-3.
- Бессарабская жизнь. 1904. № 29. 2 декабря.
- Гончарова Н.О. (2015). Добровинні ініціативи дворян у Бессарабській губернії. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 10. С. 96-98.
- Державний архів Одеської області, оп. 194, спр. 244, арк. 6-9.
- Кишиневские Епархиальные Ведомости. 1877. № 13. 1-15 июля.
- Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), ф. 770, оп. 1, спр. 13, арк. 6, 31.
- КУІА, ф. 309, оп. 1, спр. 192, арк. 8.
- Пирогов Н.И. Севастопольские письма Н.И. Пирогова. 1854-1855. (1907) / ред. и примеч. Ю.Г. Малиса. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева. 228 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (1857). № 30882: Высочайшая грамота всем сословиям Бессарабской области, 26 августа 1856 г. ПСЗ. II. Т. 31. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии. С. 804.
- Рачинский А.В. (1858). Походные письма ополченца из Южной Бессарабии 1855-1856 г. Москва: Тип. Александра Семена. 76 с.
- Россия. Полное географическое описание нашего отечества. (1910). Настольная и дорожная книга / ред. В.П. Семенов-Тянь-Шанский. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена. Т. 14: Новороссия и Крым. 983 с.
- Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. (1900). Выпуск I. Отчет полевого штаба. Санкт-Петербург: Военная типография. 359 с.
- Сборник Бессарабского земства, издаваемый губернской земскою управою за 1877 г. (1878). №3. Кишинев: Земская типография. 125 с.
- Устав благотворительного общества «Бессарабец». (1901). Кишинев: Типография газеты «Бессарабец». 28 с.
- Центральний державний історичний архів України, ф. 169, оп. 8, спр. 2777, арк. 7-11.
- Циганенко Л.Ф. (2010). Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.): монографія. Ізмаїл: СМІЛ. 384 с.

REFERENCES

- Bashli M.I. (2013). Rosiyske dvoryanstvo v istoriyi Bessarabiyi (70-ti rr. XIX st. – pochatok XX st.). Materiali desyatoyi Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi Internetkonferentsiyi «Ukrayina naukova» (24-26 grudnya 2013 r.). K.: Meganom. S. 1-3.
- Bessarabskaya zhizn. 1904. №29. 2 dekabrya.
- Goncharova N.O. (2015). Dobrochinni initsiativi dvoryan u Bessarabskiy guberniyi. *Gurzhiyivski istorichni chitannya*. Vip. 10. S. 96-98.
- Derzhavniy arhiv Odeskoyi oblasti, op. 194, spr. 244, ark. 6-9.
- Kishinevskie Eparhialnyie Vedomosti. 1877. №13. 1-15 iyulya.

Komunalna ustanova «Izmayilskiy arhiv» (dali KUIA), f. 770, op. 1, spr. 13, ark. 6, 31.

KUIA, f. 309, op. 1, spr. 192, ark. 8.

Pirogov N.I. Sevastopolskie pisma N.I. Pirogova. 1854-1855. (1907) / red. i primech. Yu.G. Malisa. Sankt-Peterburg: Tip. M. Merkusheva. 228 s.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe (1857). №30882: Vyisochayshaya gramota vsem sosloviyam Bessarabskoy oblasti, 26 avgusta 1856 g. PSZ. II. T. 31. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otd-niya Sobstv. E.I.V. Kantseyarii. S. 804.

Rachinskiy A.V. (1858). Pohodnyie pisma opolchentsa iz Yuzhnoy Bessarabii 1855-1856 g. Moskva: Tip. Aleksandra Semena. 76 s.

Rossiia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. (1910). Nastolnaya i dorozhnaya kniga / red. V.P. Semenov-Tyan-Shanskiy. Sankt-Peterburg: Izd. A.F. Devriena. T. 14: Novorossiia i Kryim. 983 s.

Sbornik materialov po russko-turetskoy voyne 1877-1878 gg. na Balkanskom poluostrove. (1900). Vyipusk I. Otchet polevogo shtaba. Sankt-Peterburg: Voennaya tipografiya. 359 s.

Sbornik Bessarabskogo zemstva, izdavaemyiy gubernskoyu zemskoyu upravoyu za 1877 g. (1878). №3. Kishinev: Zemskaya tipografiya. 125 s.

Ustav blagotvoritelnogo obschestva «Bessarabets». (1901). Kishinev: Tipografiya gazetyi «Bessarabets». 28 s.

Tsentrallyy derzhavniy istorichniy arhiv Ukrayini, f. 169, op. 8, spr. 2777, ark. 7-11.

Tsyganenko L.F. (2010). Dvoryanstvo Pivdnya Ukrayini (druga polovina XIX st. – 1917 r.): monografiya. Izmayil: SMIL. 384 s.

Moroshan N. Charitable activity of Bessarabian nobles during military conflicts mid XIX – early XX century: source aspect

The study of the history of the formation of charity in society is one of the relevant areas of the humanities. At the present stage, this phenomenon acquires special significance in the plane of Ukrainian realities. For our state, which is at war, the priority remains the issues of material and financial support of the army, assistance to wounded servicemen, support of the affected population. Today, in order to consciously solve historical problems, we need to analyze the evolution of charity and show the importance of private philanthropy as an element of meeting the social needs of a society involved in hostilities. In the middle of the XIX - beginning of the XX century. There was a time of three large-scale armed conflicts in which the population of the Ukrainian lands, which at that time were part of the Russian Empire, took part: the Eastern (Crimean) War, the Russo-Turkish War of 1877-1878, and the Russo-Japanese War. Military conflicts demonstrated the inability of the state to solve the problems facing the government. The authorities had to repeatedly turn to various segments of the population for help, which at crucial moments directed its activities in the direction of charity. The main benefactors were representatives of the wealthy classes of society, in particular the nobility.

The modern approach to the study of the history of charity involves primarily the expansion of the source base through which research is carried out. This article attempts to characterize the source base, which was used in the study of the history of charitable activities of the Bessarabian nobles during the military conflicts of the mid-nineteenth - early twentieth century. The documentary basis of the study was a wide range of sources, both published and unpublished. In the historical literature on the study of the charity of the nobility of Bessarabia, the peculiarity of the source base is its limited archival materials, which required the involvement of a significant amount of almost all their species and improve the analytical and synthetic study of the latter. Their classification is based on the use of system-structural analysis. Among the published materials, official records were used; statistical and reference publications; periodicals; memoirs (diaries and memoirs; epistolary materials).

Keywords: *nobility, Bessarabia, charity, the Eastern War, the Russo-Turkish War of 1877-1878, the Russo-Japanese War, memoirs.*